

Nerijus Šepetys
Vilniaus universitetas

Kalbos norminimas sovietų Lietuvoje: institucijos, ideologija, mokslas¹

Šiandien jau niekas nebeabejoja, kad kalbą galima reguliuoti. Ypač tarybinei kalbotyrai būdingas aktyvus požiūris į bendrinės kalbos vartoseną. Mūsų šalyje, kaip ir daug kur kitur pasaulyje, igyvendinamas Markso ir Engelso numatymas: „Savaime suprantama, ateis metas, kai individai ims pilnutinai kontroliuoti ir šį giminės produktą“ (t. y. kalbą – A. P.). Dabar visi esame tos nuomonės, kad visuomenė pajėgi aktyviai kištis į kalbų raidą ir paveikti net jų struktūrą (M. Isajevas). Kaip tai galima daryti, rodo lingvistinė politika².

Toks epigrafo pasirinkimas prašosi paaiškinimo. Mat per pastaruosius dvidešimt metų tarp įvairių Lietuvos mokslų atstovų, savo veiklą pradėjusių sovietų valdžios metais (bent iki 1988 m.), paplito ir įsitvirtino skaidrus paaiškinimas apie (menką) ideologijos reikšmę jų ano meto moksliniuose tekstuose. Teigiama, kad mokslo sovietmečiu būta ir rimto, ir gilaus, o štai „marksizmo klasikų“ citatos ir kiti ideologiniai momentai tebūdavę duoklė politinei konjunktūrai – „saugikliai“, „perkūnsargiai“, „šarvai“, dėl kurių jų šiaip vertingi tekstai galėdavę būti „leisti“. Todėl dabar esą negražu „ištraukti iš konteksto“ ideologinius jų tuomečių rašinių pasažus ir prikišamai rodyti – šias „kaltes“ reikėtų tiesiog nurašyti.

Toks paaiškinimas, nors ir paplitęs, nelabai įtikina. Anais laikais moksle būta visko: ir „saugiklių“, ir gryno ideologinio šlamšto, ir įvairių mokslo ir ideologijos kombinacijų. Populiarusis Aldono Pupkio vadovėlis – puikus to pavyzdys. Na, o ši (tipiškai ideologinė) citata svarbi ir tuo, kad čia vienu metu deklaruojamas įsitikinimas ir politinė „galia“, ir moksliniu preskriptyvizmu. Tik kas turi būti norminimo ar reguliavimo subjektas? Juk ne vis vien, ar apie kieno nors kur nors pavartoto žodžio normatyvumą (norminis, tinkamas, teiktinas, nevertotinas...) sprendžia pats

1 Straipsnis parengtas pagal projektą „Lietuvių kalba: idealai, ideologijos ir tapatybės lūžiai, 2010–2013“ (vykdo Lietuvių kalbos institutas, vadovė Loreta Vaicekauskienė, remia Lietuvos mokslo taryba, sutarties Nr. VAT-14/2010).

2 Pupkis 1980, 75. Pateikiamoji klasikų citata – iš *Vokiečių ideologijos* (Marksas, Engelsas 1974, 333).

„vartotojas“, ar jo adresatas, ar visuomenės dauguma, ar jos visumos atstovas, ar specialistai, ar mokslo įstaiga, pagaliau – politinė ar administracinė institucija. Toks iš citatos kyšantis neapibrėžtumas yra puikus pretekstas pasigilinti į šį dalyką.

1. SUMANYMAS, PRIELAIDOS, ŠALTINIAI. O dalyką, ypač kalbant apie sovietų laikus, apibrėžti nelengva. Štai šiandien tikrai turime aiškiai identifikuojamą valstybinės lietuvių kalbos politiką³. Ji nėra monolitiška, jos intensyvumas ir ekstensyvumas įvairuoja, dėl jos skirtingais aspektais daug diskutuojama (griežtinti⁴, švelninti⁵, palikti kaip yra⁶). Bet galime nesunkiai įvardyti kalbos „įstatymų leidėją“ – Valstybinę lietuvių kalbos komisiją⁷ (toliau – VLKK), jos svarbiausių sprendimų „kodeksus“ (VLKK nutarimai, Didžiųjų kalbos klaidų sąrašas etc.), vykdomosios valdžios organus – Valstybinę kalbos inspekciją, kalbos tvarkytojus valstybės ir savivaldos įstaigose, redaktorių institucijose, leidyklose. Panorėję rastume net teisminės valdžios simuliacrą – kalbininkų bendruomenę ar įsivaizduojamą jos konsensu- są („ką kalbininkai pasakys“).

Iš kur visa tai? Vieni sakys: tai valstybės atkūrimo epochos ir Sąjūdžio euforijos vaisius (1988–1991). Kiti žvelgs giliau: esąs laisvėjimas sudaręs palankias sąlygas atgimti ir suvešėti moderniosios lietuvių kalbos „tėvo“ Jono Jablonskio idėjoms ir norminimo dvasiai⁸. Treti žiūrės plačiau: institucionalizuojant lietuvių kalbos prie-

3 Dabar galiojantis Lietuvos Respublikos valstybinės kalbos įstatymas apie ją nekalba, tačiau ir jo įgyvendinimą reglamentuojantys teisės aktai, ir nauja, dar 2008–2012 m. Seimo kadencijoje planuota priimti (ir, tikėtina, naujajame Seime neužstrigianti) įstatymo „nauja redakcija“ jau aiškiai apibrėžią tą „kalbos tvarkyba“ vadinama politikos sritį (*Lietuvos Respublikos valstybinės kalbos įstatymo pakeitimo įstatymo projektas* [nauja redakcija], III sk., 18–22 str.).

4 Už tai įvairiomis progomis pastaraisiais metais yra pasisakę: Lietuvių kalbos gynėjų sąjunga, Gintautas Songaila, Vincas Urbutis, Valerija Vaitkevičiūtė, Vytautas Visockas. Klasikiniu tekstu tektų laikyti „Margų raštų“ 2007 metais išleistą Vinco Urbutio *Lietuvių kalbos išdavystę* (Urbutis 2007); šios krypties autoriai noriausiai publikuojasi *Lietuvos aide*, o internete jų tekstų paltė ryškiausiai atsiskleidžia žinomo konspiracinio tinklalapio „Slaptai“ rubrikoje atitinkamu pavadinimu („Gerbkime lietuvių kalbą“, 2012).

5 Dalis analogiško pastarųjų metų aktyvistų būrio: *Naujasis Židinys-Aidai*, Giedrius Subačius, Andrius Užkalnis, Loreta Vaicekauskienė, Paulius Subačius. Programi-

niais tekstais čia reikėtų laikyti Tomo Vaisetos 2011 metų sausio 26 dienos interviu su Loreta Vaicekauskiene (Vaiseta 2011-01-26) ir pokalbį interneto dienraščiui „bal-sas.lt“ redakcijoje, kurio išrašas publikuotas: „Apie kalbos raidą ir jos vaizdinius: *audiatur et altera pars*“, 2011, 10–22.

6 2011 metais diskusijoje dėl VLKK tokią poziciją užėmė: kun. Vaclovas Aliulis, Pranas Kniūkšta, Vitas Labutis, Rita Miliūnaitė, Giedra Radvilavičiūtė. Geriausiai ją turbūt nusako Labučio išsamios replikos *Lietuvos aide* pavadinimas: „Modernieji intelektualai atsuka nugarą lietuvių kalbai ir tyčiojasi iš kalbininkų“ (Labutis 2011-08-19). Dar plg. analitinius Labučio ir Kniūkštos straipsnius (Labutis 2011, 9–16; Kniūkšta 2011, 17–24).

7 Naujoji VLKK pirmininkė Daiva Vaišnienė pertvarkytosios Komisijos darbo prioritetu laiko kalbos politikos gairių rengimą. Žr. interviu: Jackevičius 2012-06-16.

8 Pranešdama apie 2012-06-16 Griškabūdyje atidengtą paminklą Jablonskiui, LTV „Panoramos“ vedėja, užuot tokiomis progomis įprastai įvardijusi profesiją ar veiklos sritį, pabrėžė jį buvus „lietuvių kalbos normintoju“.

žiūrą juk dairytasi į Prancūziją, Švediją... Viso to neneigdamas, šiame tekste noriu susitelkti į kitą, dažniausiai (pusiau sąmoningai) pražiūrimą dabartinės lietuvių kalbos politikos⁹ šaknį sovietų Lietuvoje. Šiuokart nuošalyje palikdamas norminimo praktiką¹⁰ pasigilinsiu į formalesnius dalykus – Kalbos komisijos kaip institucijos genezę ir norminimo teorinę mintį, mėginamas vienu metu turėti galvoje ir sovietų valdžią, ir (lietuvių) kalbos mokslą.

Vienu metu turėti galvoje – ne tas pat, kas regėti skirtinguose poliuose. O juk taip dažniausiai ir daroma, prabilus apie *sovietmetį*, *rusifikaciją* ir *dvikalbystę*, kone rezistencinį lietuvių kalbos saugojimą ir puoselėjimą. Vienoje pusėje regimi Maskvos statytiniai ir pakalikai, cenzūra, idėjiniai komunistai (juos nelabai norime pripažinti buvus tikrais lietuviais), kitoje – lietuviybės puoselėjimu slapta besirūpinę ir tyliai užsiėmę lituanistai (kalbininkai, kūrėjai, mokytojai, inteligentai). Nesiginčysiu: būta ryškaus skirtumo tarp kolaboravimo su okupantais, aktyvaus talkininkavimo jiems ir tiesiog prisitaikymo prie laiko, sistemos, mėginant „dirbti savo darbą“ (dažnai mielą širdžiai). Tačiau reikia pridurti: būta ir ne mažiau reikšmingo skirtumo tarp prisitaikymo ir neprisitaikymo: (ne)stojant į partiją, (ne)siekiant karjeros, (ne)užsiimant tarybų valdžios liaupsėmis, (ne)dalyvaujant vajuose, kampanijose ir kitokioje visuomeninėje veikloje, (nesi)leidžiant(is) į kompromisus su sąžine priimant konkrečius sprendimus¹¹. Todėl sutikdamas, kad sovietų valdžios ir lietuvių kalbininkų santykį galima interpretuoti ir kaip opoziciją, noriu patyrinti: ar greta kalbos kultūros nebūta ir bendrų interesų, požiūrių sąveikos ar net difuzijos? Kiek tuose (rečiau lygiaverčiuose, dažniau subordinaciniuose) partinių funkcionierių ir kalbininkų santykiuose rasime to, ką galime pavadinti sovietišku, ką galime identifikuoti kaip (latentinės) sovietinės politikos lietuvių kalbos atžvilgiu elementus ar rudimentus? Radus tokių, galima ne demaskuoti ar pasmerkti, o tiesiog *geriau suprasti* tiek mokslo būklę sovietų Lietuvoje, tiek dabartinę norminimo politiką, tiek mūsų požiūrį į lietuvių kalbos būklę pasaulyje bei jos praeitį ir ateitį.

Mintis, kad Nepriklausomybės pradžioje aiškų institucinį pavidalą įgavusi lietuvių kalbos politika iš dalies yra išsisknijusi ir sovietų tvarkoje ar mentalitete, nėra labai revoliucinė. Antai dabartinė VLKK „savo pirmtake“ laiko 1961 metais įkurtą, 1976 metais įkurtą pakartotinai, 1984 ir 1987 metais atnaujintą Lietuvių kalbos komisiją (toliau – LKK) prie LSSR MA (Prezidiumo), o interneto svetainėje Komisijos istorija pradama tiesiog taip:

9 Tiksliai ta politika aprašoma: „Lietuvių bendrinės kalbos tvarkybos principai, kodifikacijos kriterijai ir jų taikymas (Patvirtinta Valstybinės lietuvių kalbos komisijos)“, 1997, 1–3.

10 Jau šeštojo dešimtmečio pradžioje ėmė atgyti kalbos patarimų praktika spaudoje, nuo 1957 metų kiekvieno trečiadienio vakarą per Lietuvos radiją pradėta transliuo-

ti kalbos valandėles „Taisyklingai kalbėkime ir rašykime“, kurias vedė Kazys Ulvydas; 1962 metais pasirodė pirmasis *Kalbos kultūros* tomas, 1968 metais pradėtas leisti *Lietuvių kalbos sekcijos sąsiuvinis* 1971 metais išaugo į *Mūsų kalbą*.

11 Plačiau šiais klausimais žr.: Girnius 2011, 173–263.

Lietuvių kalbos komisija LKP CK sprendimu įsteigta 1961 m. prie Lietuvos Mokslų Akademijos Prezidiumo. Jos pirmininku paskirtas J. Žiugžda, pirmininko pavaduotoju – G. Zimanas, moksliniu sekretoriumi – V. Ambrazas, nariais – T. Butkus, J. Janaitis, J. Kabelka, J. Macevičius, V. Niunka, J. Palionis, D. Roda, R. Šarmaitis, K. Ulvydas, A. Venclova¹².

Labiau patyrinęję rastume net paskirų išvalgų apie sovietinės kalbos priežiūros idėjų esmę ir prasminį poveikį¹³, bet apskritai (jei nežiūrėsime išėivijos kalbininkų refleksijų¹⁴) dominuoja tendencija apie, pavyzdžiui, rusifikaciją ir jos padarinius kalbėti griežtai skyrium¹⁵ nuo lietuvių kalbininkų ar institucijų darbų ir nuopelnų¹⁶. Tokiame kontekste vertingi išlieka paprasti faktografiniai aprašymai apie LKK veiklą¹⁷ ar apie norminimo mintį Sovietų Sąjungoje¹⁸. Vis dėlto šiame tekste teks daugiau remtis archyvine medžiaga¹⁹ ir savarankiškai interpretuojamomis sovietinių metų publikacijomis kalbos norminimo klausimais. Susitelkdamas į formaliają (institucijos [per]kūrimas, norminimo mintis) dalyko pusę, nuošalyje šiam sykiui paliksiu ne tik konkrečią norminimo (LKK) veiklą ar kalbos kultūros praktiką, bet ir kitus siužetus, kuriuose galima ieškoti ir rasti sovietinės politikos lietuvių kalbos atžvilgiu: mechaniską sovietiskai rusiškų tikrenybių lietuvinimą 1940–1941 metais, fatališką didžiojo LKŽ trijų pirmųjų tomų leidybos istoriją (1941–1956), Lietuvių kalbos instituto bylą (1944–1952), 1968–1971 metų „lietuvių kalbos sąjūdį“.

2. LIETUVIŲ KALBOS KOMISIJOS IŠTAKOS: „KALBOS KLAUSIMAI KARTU YRA IR IDEOLOGINIAI KLAUSIMAI“. Suprantama, sovietų Lietuvoje politinis rūpestis lietuvių bendrinės (tuo metu vadintos literatūrine) kalbos priežiūra ir tvarkymu radosi kur kas anksčiau²⁰ nei 1961 metai, kai buvo įkurta LKK. Į pirmąjį posėdį Komisija susirinko 1961-10-27 (iš viso per dešimt metų tesurengta 13 „įformintų“ posėdžių), ją nurodyta sudėti 1961-10-11 nutarimu pirmiausia suformavo LSSR MA Prezidiumas. Prie jo jau pradėjusią veikti komisiją 1962-02-27 nuta-

12 „Apie mus. Istorija“. Bemaž identiška sovietinės LKK ir dabartinės VLKK santykių konstruoja ir Pupkis (Pupkis 2005, 373–374, 375–378). Jei ne vienas šalutinis sąlygos aplinkybės sakinyje apie valstybinę SSRS kalbų politiką, iš teksto taip ir nesuprastume, kad kalbama ne apie vienos valstybės institucijas.

13 Kniūkšta 2001, 126–127.

14 Pvz., Skardžius 1962.

15 Pvz., Zinkevičius 1994, 148–167.

16 Pupkis 2005, 348–403; Zinkevičius 1994, 230–271.

17 Kniūkšta 1989, 7–16; Kniūkšta 1993, 6–12. Konkrečiu svetimvardžių rašymo aspektu LKK veiklą aptaria ir reflektuoja Vytautas Ambrazas (Ambrazas 2008, 34–41).

18 Pvz., Liebich 2005.

19 Pvz.: Lietuvių kalbos ir literatūros instituto (toliau – LKLI) dokumentai saugomi šiame fonde – LCVA: f. R-1012 1; LYA: f. 13023; LSSR MA Visuomeninių mokslų sekcijos – LCVA: f. 1001 4; Lietuvių kalbos komisijos – LCVA: f. R-1034 5 – 1–21.

20 Pavyzdžiui, SSRS MA Prezidiumo 1954 m. nutarimas LKLI įkurti Dabartinės lietuvių kalbos sektorių buvo priimtas iš dalies motyvuojant tuo, kad institutas lėtai perima Stalino indėlį į kalbos mokslą: *Aukštesniųjų institucijų įsakymai ir nutarimai dėl LKI veiklos, 1944–1956*, 32–40.

rimu „legalizavo“ LSSR Ministrų Taryba (toliau – MT)²¹. Formalius uždavinius MT formulavo panašiai („suvienodinti terminologiją, rašybą spaudoje ir neperiodiniuose leidiniuose, operatyviai spręsti lietuvių literatūrinės kalbos ir rašybos klausimus“) kaip ir MA Prezidiumas, bet kartu išplėtė LKK (nebe prie Prezidiumo, o tiesiog prie MA) galias:

Komisijos paruošti terminai ir rekomendacijos ginčytiniais lietuvių kalbos klausimais yra privalomi visoms redakcijoms, leidykloms, radijui ir televizijai, visoms organizacijoms, leidžiančioms periodinius ir neperiodinius leidinius²².

Kita vertus, apibrėžiama ir formalioji LKK vieta, mat MT nutarimas kartu nurodo „laikyti nustojusius galios LSSR LKT 1944-03-27 nutarimą“, kuriuo buvo sudaryta Respublikinė Terminologijos Komisija²³.

Daugiau dokumentų apie LKK įkūrimą rasti nepavyko, tačiau jau atsivertus pirmojo posėdžio protokolą gyvai atsiskleidžia jos „gyvenamoji aplinka“. Posėdį pradėjęs pirmininkas Juozas Žiugžda pabrėžė, jog Komisija sukurta Lietuvos KP CK nurodymu, ir ji turinti „spręsti kalbos klausimus, kurie praktikoje įvairuoja“²⁴. O tai pirmiausia yra dviejų kitų (prie Enciklopedijų redakcijos ir MT veikusių) komisijų parengti nelietuviškų tikrinių vardų transkripcijos taisyklių ir lietuviškų tikrinių vardų rašymo rusiškais raidėmis projektai. Kaip galima suprasti, partijos vadovybei tie projektai kėlė abejonių, ir štai – nauja, *aukštesnė* komisija iškilusiems ginčytiniams klausimams *operatyviai* spręsti²⁵. Pirmininko pavaduotojas Genrikas Zimanas, pasiūlęs dar labiau išplėsti komisijos funkcijas (galima „nagrinėti ir atskirų knygų trūkumus“), pabrėžė: „Partijos CK pavedė komisijai labai atsakingą darbą. Kalbos klausimai kartu yra ir ideologiniai klausimai“²⁶. Ir tai nebuvo tuščia *duamam* stiliaus patetika – LKK iš tiesų dominavo (pagal pareigas) ideologai. Iš 14 komisijos narių su lietuvių kalba profesionaliai nebuvo susiję tik keletas (kaip antai Januitis, Niunka, Šarmaitis), tačiau tik 3 komisijos narius galima laikyti tuo metu atstovavus kalbos *mokslui*²⁷.

Iš pirmo LKK posėdžio protokolo matyti, kad iš pradžių komisijoje netrūko nei entuziazmo (Donatas Roda: „komisija turi kovoti su netvarka kalbos srityje, spręsti tuos dalykus, kurie daugiausiai įvairuoja“), nei optimizmo (Antanas Venclova: „išgyvendinti iš kalbos vis dar pasitaikančius daugiašaknius gremėzdus“), tačiau dirb-

21 Originalą žr. *LSSR MT posėdžių stenogramos*, 1962, 23.

22 *LSSR MT posėdžių stenogramos*, 1962, 23.

23 *LSSR Liaudies komisarų tarybos nutarimai*, 1944, 1. Šiai komisijai visi liaudies komisarai ir centrinių įstaigų vadovai buvo įpareigoti siųsti visus į lietuvių kalbą verstinius ir specialius posakius, kurių reikšmė lietuviškai nenusistovėjusi arba yra tikrintina.

24 *LSSR Liaudies komisarų tarybos nutarimai*, 1944, 4.

25 Neatsitiktinai susitarta rinktis kartą per mėnesį. Per pustrėčių darbo metų nuo pla-

no atsilikta nedaug: 1961 metais – 2 posėdžiai, 1962 metais – 6, 1963 metais iki gegužės 14 dienos – 2. Iš bylos galima spręsti komisiją veikus dar iki 1965 metų rudens, tačiau jokios medžiagos neišlikę.

26 *LSSR Liaudies komisarų tarybos nutarimai*, 1944, 3.

27 Ir Kazys Ulvydas, ir Jonas Palionis, ir Jonas Kabelka turėjo tiek administracinio darbo (Stalino laikais), tiek ideologinio rašymo stažą, tad tik komisijos sekretorius Vytautas Ambrazas laikytinas kalbininku „be priedų“.

ti reikėjo tai, kas nurodyta. Norint geriau suprasti nurodymų prasmę, būtina mesti žvilgsnį į platesnį kontekstą. Juk lietuvių kalbos standartizacija tikrai nebuvo nei nuolatinis, nei sistemingas „partijos ir vyriausybės“ rūpestis. Būta vienos sąjunginės (ir vienintelės bendrinės) *sovietinės rusų* kalbos, kuria visomis prasmėmis rūpintasi tik Maskvoje. Vietose tik reikėjo žiūrėti, kad (ir kaip) jos būtų laikomasi, nenukrypstant nei formos, nei turinio požiūriu²⁸. Lietuvių kalba čia galėjo būti iš principo svarbi tik kaip teisingo vertimo, adaptavimo, mimezijos laukas. Kitkuo, taip pat ir norminimo klausimais, turėjo rūpintis specialistai – tarybinis lietuvių kalbos mokslas. Tik štai šiame moksle iki sutriuškinant Nikolajų Marrą (1950–1951)²⁹, o ir dėl kitų suprantamų priežasčių (sovietų valdžios silpnumas Lietuvos provincijoje iki 1949 metų, specialistų trūkumas dėl pasitraukimo į Vakarus ir represijų, prievolės keliskart taikytis prie kintančio kalbotyros standarto) ilgai vyravo štilis: rinkimas ir aprašomasis darbas (taigi empirika), gramatinės formos (taigi grynasis mokslas), kalbos istorija (taigi šaltinių rengimas) buvo mėgstamiausios ir saugiausios lietuvių kalbininkų veiklos sritys. Jau iš apyvartos išėmus *LKŽ* II tomą ir pristabdžius III tomo rengimą Antanas Sniečkus LKP(b) VI suvažiavime apibendrino: „Nei Lietuvių kalbos institutas, nei atitinkamos katedros visai netiria lietuvių revoliucinės spaudos praeityje kalbos, **šiuolaikinės tarybinės tikrovės kalbos** [paryškinta mano – N. Š.]“³⁰. Žinoma, šie „trūkumai“ buvo su kaupu „ištaisyti“ pasirodžiusiame ilgai uždelstame *DLKŽ* (1954) ir *LKŽ* III tome (1956), bet pats kalbininkų dėmesys nebuvo tolygus norminimui.

Tai ypač matyti sklaidant LKLI pirminės partinės organizacijos (ppo) dokumentus. Štai instituto direktoriaus pavaduotojas Kalbos istorijos ir dialektologijos sektoriaus vadovas Jonas Kruopas 1958-02-02 partiniame susirinkime demonstratyviai agitavo už ideologinę kovą kalbos praktikos srityje, o 1959-02-25 atvirame susirinkime jau džiaugėsi vykstančiu „norminimu – milžinišku žingsniu literatūrinės kalbos srityje“³¹. Tai galėjo būti ir tuščia retorika, ir metodiška prevencija (Kruopas jau buvo atleistas iš universiteto), mat iš šono iš stebėjo budri akis. Štai ppo sekretorė Vanda Barauskienė 1960 metų ataskaitoje pabrėžė:

Bet mums reikia blaiviai žiūrėti į reikalą ir atsiminti, kad mūsų institute dar yra nemažai senų pažiūrų žmonių, jie dirba, tylūs, bet prie darbo juos traukia kiti principai, greičiau siauri lietuviybės ir jos gelbėjimo principai, negu tarybinis patriotizmas, negu ideologinio darbo uždaviniai³².

28 Plg. Ostrauskas 1954, 60–68; Skardžius 1958, 444–451.

29 Stalininiu būdu permąstyti lietuvių kalbos mokslą skirtas lietuvių kalbininkų darbas buvo sutelktas į *LTSR Mokslų akademijos žinyno* 9 tomą, o 1953 metais išleistas knyga: *Lietuvių kalbos ir kultūros klausimai J. V. Stalino veikalų kalbos mokslo klausimais šviesoje*.

30 Ištrauka iš 1949-02-15 pranešimo (LKP(b) VI suvažiavimo medžiaga, 1949 m. vasaris, 68–89) lietuviškai skelbiama: „Ištrauka iš

LKP(b) CK Pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimo LKP(b) VI suvažiavime apie komunistinės ideologijos diegimą. Vilnius 1949 m. vasario 15 d.“, 2005, 117. Lietuvių kalbos instituto veiklos patikrinimo medžiaga žr.: *LSSR MA Visuomeninių mokslų skyriaus atlikto LKI veiklos patikrinimo medžiaga*, [1949–1950].

31 *LKLI ppo veiklos dokumentai*, 1958, 7, 9.

32 *LKLI ppo veiklos dokumentai*, 1959, 45.

Kritika dialektiškai turi peraugti į savikritiką – pats Instituto direktorius Kostas Korsakas 1962-03-15 atvirame ppo susirinkime, skirtame kalbos kultūros klausimams ir Instituto dalyvavimui visuomeniniame gyvenime, apibendrina: „Mes esame filologijos mokslo štabas respublikoje. Mūsų priešas mus puola, o mūsų štabas tyli“³³.

Šiuolaikinės tarybinės tikrovės kalba patikėta tarybinių lietuvių kalbininkų, pirmiausia susitelkusių „štabe“, kompetencijai – bet jei tas štabas nespėja ar neišgali susitvarkyti su uždaviniais, tai jam „ateina į pagalbą“ valdžia. Kaip tokios pagalbos formą galime suvokti ir LKK įkūrimą. Anuometėmis politinėmis sąlygomis tas žingsnis sutapo ne su lituanizacijos (1953–1956 metais ji dažnai pastebima LSSR „kadru politikoje“) banga, o veikiau su antinacionalistine kampanija, kurios daigų buvo matyti jau nuo 1957 metų pabaigos puolimo prieš VU Lietuvių literatūros katedrą. Kampanija įsivažiavo po 1959 metų gegužės 28 dienos SSKP CK plenumo kaltinimų LKP, kad ši „besaikiai“ kelianti nacionalinius kadrus. Savajame liepos plenumo „CK biuras [pripažino, kad] laiku nepastebėjo (ne be nacionalistinių elementų įtakos) [lietuvių] kalbos absoliutizavimo“³⁴; netrukus prasidėjo „nacionalistinių kadru“ valymas aukštosiose mokyklose ir kitur. Savita kulminacija buvo pasiekta per 1961 metų ideologinių ir politinių klaidų įvairiose kultūros srityse demaskavimo „vaju“³⁵. Taigi visai gali būti, kad, panašių klaidų įžiūrėjusi dviejų šakinių komisijų siūlymuose vardų rašymo klausimais, „partija ir vyriausybė“ ir nutarė sukurti aukštesnį direktyvinį organą – LKK. Ir dar viena pastaba: 1961 metais XXII SSKP suvažiavime priimtoje III partijos programoje paskelbtoji komunizmo statyba buvo lydima vientisos „tarybinės liaudies“ kūrimo ir „tautų susiliejimo“ lozungų. Praktikoje tai reiškė absoliučią rusų kalbos pirmenybę ir standartą. Todėl LKK 1962–1963 metų svarstybos apie galimą svetimų vardų originalo rašybą (tai buvo neįsivaizduojama to meto rusų kalboje) ar kitonišką tėvo vardo rašybą prie lietuviškų vardų, transkribuojant į rusų kalbą³⁶, LKP vadovybės galėjo būti palaikytos „tautinio išskirtinumo“ recidyvu, anuomet galėjusiu užtraukti kaltinimus nacionalizmu ir visos LKP valymą „iš viršaus“, kaip ką tik įvyko Latvijoje. Taigi LKK, nors ir dominavo ideologai (o gal kaip tik dėl nenoro tokia sudėtimi prisiimti atsakomybės), vengė vykdyti partinius įpareigojimus, kaip antai – delsė užsiimti lotyniškosios abėcėlės tikrinių vardų perrašos taisyklių kūrimu³⁷, todėl šitai buvo vėl patikėta pradėtos reng-

33 *LKLI ppo veiklos dokumentai*, 1962, 9. Kas tas priešas? Gal buržuaziniai nacionalistiniai kalbininkai, įdėmiai stebintys kalbos mokslo judesius ir kalbos būklę plačiojoje tėvynėje?

34 Čia cit. pagal: Puzinavičius 2001, 79–87.

35 Žr. *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos ne-laisvėje. 1940–1990. Dokumentų rinkinys*, 2005 (71–77 dok.).

36 Toks nutarimas (Мотейус, Стасė, Витауто) buvo priimtas 1970-09-09 (*LKK posėdžių protokolai*, 1961–1970, 23: dalyvavo tik

Žiugžda, Zimanas, Kabelka, Palionis, Roda, Ambrazas), tačiau neįsigaliojo: prie Aukščiausiojo Sovieto sukurtos komisijos parengta *Pavardžių, vardų ir tėvavardžių transkripcijos iš rusų kalbos į lietuvių kalbą ir iš lietuvių kalbos į rusų kalbą* instrukcija AS Prezidiumo nutarimu 1972-09-18 įtvirtino imperinę tradiciją (Мотеевич, Стасевич, Витаутович), kuri galiojo iki pat Sąjūdžio epochos.

37 Plg. Ambrazas 2008, 37.

ti *Mažosios lietuviškosios tarybinės enciklopedijos* redakcijai³⁸, kurioje aktyviai veikė tie patys LKK ideologai.

Išblėsus partiniam rūpesčiui, sustojo ir LKK veikla. Toks rūpestis atgijo 1976 metais. Įdomu, kad iš esmės tuomet būta supratimo, kad kalbines problemas, tegul ir pagal nustatytą partinę liniją, tegali išspręsti profesionalūs kalbininkai (LSSR MA 1976-06-18 raštas LKP CK), tačiau partijos tai neįtikino, ir LKK atkūrimas buvo motyvuotas asmeniškai (išėjo į pensiją, į kitą darbą). Iki 20 narių išplėstoje LKK bent pusę sudarė patyrę komunistiniai vilkai: Zimanas ir Churginas, Niunka ir Šarmaitis, Rimkus ir Zinkus, Laurinčiukas ir Roda – ką ir kalbėti apie naująjį pirmininką Korsaką. Situacija, kurioje vėl prireikė aukštesniojo organo „sudėtingiems lietuvių literatūrinės kalbos klausimams“ „operatyviai spręsti“, buvo labai panaši į tokią, kuri buvo susiklosčiusi prieš 15 metų. 1976 metų vasarą LKLI išleido norminę „Lietuvių kalbos rašybą ir skyrybą“, ir spaudoje bei laiškuose „direktyviniams organams“ pasirodė nepritrimusių bei nusiskundimų dėl įvedamų naujovių, taigi buvo sustabdytas tolesnės tiražo dalies spausdinimas. Kita vertus, pato situacijoje buvo atsidūrusi ir *Lietuviškosios tarybinės enciklopedijos* leidyba (pirmiausia dėl asmenvardžių perrašos principų³⁹). Rašybos klausimu bendrą sprendimą rasti pavyko, o vardų perraša ir vėl pakišo koją: priimtas sprendimas leisti kai kur originalią asmenvardžių rašybą partijos vadovybės netenkino, komisijos darbas sustojo, ir 1984 metais ji buvo reorganizuota.

Taigi ir LKK įkūrimas, ir jos veiklos sustojimas, ir atkūrimas (1976) bei atnaujinimai (1984, 1987) buvo sąlygojami momentinių partinių interesų – konkrečių aplinkybių ir rūpesčių, reikalų, kurių sovietų valdžia ir jos patikėtiniai, administruodami mokslą ar kultūrą, kitaip neįstengdavo išspręsti. Tai sąlygojo ir komisijos sudėtį (nors iki 1988 metų buvo mėginama išlaikyti „kalbininkų“ ir „ideologų“ skaičiaus pusiausvyrą), ir darbo tempus, ir nutarimų pobūdį. Vis dėlto, bent jau pagal užmojus, matyti tam tikros biurokratizacijos, standartizacijos tendencijų⁴⁰, o naujai kuriant ir pertvarkant komisiją judėta galių stiprinimo kryptimi. Štai 1984 metais atnaujintos LKK veiklos nuostatuose skaitome:

Komisija yra institucija, kuri svarsto ir **galutinai sprendžia** įvairuojančius ir ginčijamus lietuvių kalbos dalykus, turinčius aktualią reikšmę visuomenei [...] Komisija **kontroliuoja**, kaip jos privalomieji nutarimai vykdomi Lietuvos TSR mokslo, mokymo ir

38 Deja, jos veiklos dokumentų (išliko tik straipsnių rankraščių bylos: *Mažosios lietuviškosios tarybinės enciklopedijos redakcijos dokumentai*) rasti nepavyko; užtat puikiai išlikę dvylikatomės *Lietuviškosios tarybinės enciklopedijos* rengimo dokumentai: *Vyriausiosios enciklopedijų redakcijos posėdžių protokolai*, 1972.

39 Be komisijos medžiagos šiuo klausimu žr.: *Vyriausiosios enciklopedijų redakcijos posėdžių protokolai*, 1972.

40 Ypač tai ryšku Terminologijos tarybos veikloje: „Mokslo, technikos, kultūros ir gamybos vystymasis neįmanomas be sisteminės, tikslios ir visiems privalomos terminijos“, – taip pradedamas 1971-03-25 MA raštas MT dėl terminologinio darbo būklės (*LSSR MT nutarimų medžiaga*, 1971, 140).

administracijos įstaigų, visuomeninių organizacijų, masinių informacijos organų ir meno kolektyvų⁴¹.

Apeliuojant į galią, renčiamas kuo tvirtesnis pagrindas:

Komisija vadovaujasi tarybinės visuomenės interesais, dialektinio ir istorinio materializmo principais, marksizmo klasikų mintimis apie kalbą ir pažangiąja lietuvių kalbos norminimo tradicija, kurios pamatus yra padėję J. Jablonskis, K. Būga ir kiti kalbininkai.

Būtų tuščia čia kalbėti apie saugiklius: tiesiog mokslinė ir ideologinė kalbos norminimo linijos savaime prašėsi „jungiamos“, kaip kuriant LKK buvo *jungiami* kalbininkai ir ideologai. Žinoma, toks *jungimas* nebūtinai turėjo reikšti ideologijos viršenybę⁴² – kartais būdavo pasiekama ir kompromisų⁴³.

3. NORMA IR KODIFIKACIJA: „KALBOS TVARKYBĄ REIKIA SUVOKTI KALBOS POLITIKOS ŠVIESOJE“⁴⁴. Kalbos norminimo praktika Sovietų Sąjungoje (ir sovietų Lietuvoje) buvo stipriai atitolusi nuo teorijos. Rimčiau užsiminti praktika pirmuoju sovietinės okupacijos dešimtmečiu buvo beveik neįmanoma dėl marizmo ir „Stalino mokslo“ perėmimo aplinkybių, tačiau rūpestis dėl gimtosios kalbos likimo kalbininkams ilgainiui tapo vis svarbiau nei vengti bet kokių visuomeninių įsipareigojimų⁴⁵. Nesileidžiant į kalbos norminimo praktikos aptarimą, būtina pabrėžti, kad sovietų laikais Lietuvoje išties nebūta didelio atotrūkio nuo Jablonskio taisyčių praktikos ar ketvirtojo dešimtmečio pabaigos *Kalbos patarėjo* principų. Netgi pats žurnalas *Kalbos kultūra*, jei suskliausime neretus ideologinius pasaužus ir inkliuzus, kažkuria prasme laikytinas prieškarinio *Gimtosios kalbos* principų tęsėju. Nors kolektyvinį *Kalbos kultūros* norminamojo darbo pobūdį girdamas Pupkis ir džiaugiasi, kad sovietų laikais tarp abiejų leidinių (*Kalbos kultūros* ir *MK*) nėra buvę „jokios trinties, asmeninių dalykinių ar idėjinių nesutarimų, kokių viešų diskusijų“⁴⁶, tačiau, kiek įdėmiau palyginę, matytume, kad antrasis žurnalas veikiai pasuko kovos su kalbos klaidomis, „šiukšlių valymo“ keliu, o

41 *LKK veiklos dokumentai*, 1984–1985, 1–2 [paryškinta mano – N. Š.]. Įdomu, kad ta pati retorika išlieka ir Atgimimo laikais: „Reikia sukurti tokią kalbos priežiūros sistemą, sistemą, kuri apimtų visą visuomenę ir visas kalbos vartojimo sritis“ (rezoliucija „Dėl lietuvių kalbos ugdymo“, 1988); iš LSSR AS prašoma Komisijai įgaliojimų „už apsileidimą ir reikalavimų nevykdymą taikyti poveikio priemones“ (1989-11-19 raštas).

42 Taip nutiko su didžiųjų raidžių rašybos principais (*LKK posėdžių protokolai*, 1978, 62–63). Plg. Šepetytys 2012, 529–536.

43 Tų pačių asmenvardžių rašybos klausimu: Ambrazas 1998, 40.

44 Liebich 2005, 78–83.

45 Plg. *LKLI Dabartinės lietuvių kalbos ir žodynų sektoriaus veiklos dokumentai*, 1961–1962, 90–91, kur kaip visuomeninė veikla vienu metu traktuojamas Ulvydo ir Ambrazo dalyvavimas LKK, taip pat publikavimas *Kalbos kultūroje*, kalbos konsultacijos kituose leidiniuose.

46 Pupkis 2005, 365.

Kalbos kultūra dažniausiai ieškojo tam tikrų mokslinių principų, svarstydamą, kas leistina, teiktina ar (ne)vartotina⁴⁷.

Pati kalbos kultūros mintis sovietinėje kalbotyroje plėtojosi savitai. Žurnalo *Вопросы культуры речи* (1955–1967) steigėjas, Kalbos kultūros sektoriaus Rusų kalbos institute įkūrėjas ir pirmasis vadovas Sergejus Ožegovas buvo ne tik pirmojo norminamojo *Rusų kalbos žodyno* (1949) mokslinis redaktorius, bet ir pirmasis tikras sovietinis kalbos norminimo teoretikas. Tačiau pirmas sovietų Lietuvoje lietuviškas teorinio pobūdžio tekstas apie kalbos norminimą⁴⁸ remiasi ne tiek jo, kiek dar prieškarinio lietuvių kalbininkų būrelio (Prano Skardžiaus, Antano Salio, Petro Joniko) mokymu apie kalbos normą⁴⁹ ir norminimą įkvėpusių Prahos mokyklos kalbininkų (Bohuslav Havránek, Vilém Mathesius) mintimis. Įsidėmėtina, kad Prahos mokykla (įskaitant ir Havráneko, Mathesiuso, Aloiso Jedličkos, Františeko Danešo pokarinius darbus) nuo septintojo dešimtmečio vidurio padarė nepaprastai stiprų poveikį ir sovietiniam kalbos mokslui⁵⁰. Tai, tiesą sakant, gerokai stebina: nors pats kalbos normų ir kodifikacijos skyrimas, kodifikacijos principų paletės įvardijimas bei funkcinių kalbos stilių apibrėžimas ir buvo ideologiškai neutralus, bet pamatinis kalbos normų kildinimas iš vartosenos, literatūrinės kalbos rašytiškumo ir sakytiškumo, principinio normų variantiškumo pripažinimas (taigi – antipurizmas ir deskriptyvizmas⁵¹) negalėjo būti *in corpore* priimtini sovietiniam kalbos mokslui.

Ir iš tiesų, perimamos buvo pirmiausia sąvokos, žaidimo taisyklės, o jų turinys vėliau esmingai keičiamas. Antai „pats klausimas, deskriptyvi ar preskriptyvi kodifikacija, sovietiniam normų tyrimui niekuomet nebuvo svarbus. Visuomet buvo aišku, kad normos, fiksuojamos žodynuose, turi būti sąmoningai atrenkamos“⁵². Tas pat ir dėl variantiškumo:

tik paskirais atvejais norminamuosiuose žodynuose būdavo nurodoma lygiareikšmius norminius variantus (plg. *Словарь Ожегова*, 1960, p. 10–11). Apskritai variantų ignoravimas buvo totalitarinės sovietų valstybės kalbos politikos dalis, kai unifikuojant sociokultūrinę variacijas buvo mėginama užmaskuoti esamą socialinę visuomenės stratifikaciją⁵³.

47 Geros apžvalgos: Kniūkšta 1980, 23–37; Kniūkšta 2002, 9–30; Vladarskienė 2008, 9–19.

48 Palionis 1961, 5–22. Komentuodamas šį tekstą, Pranas Skardžius pastebi, jog pozicijos normos klausimu iš principo panašios (Skardžius 1971, 15).

49 Petro Joniko paskaita „Mūsų bendrinės rašomosios kalbos kultūros problema“ publikuota *Židinijje* (Jonikas 1937, 529–544); taip pat žr. Lietuvių kalbos draugijos nutarimą („Bendrinės kalbos normalizacijos kriterijai“, 1938, 143–144).

50 Ypač išvertus juos į rusų kalbą 1967 metais. Plg. reprezentatyvią rinktinę ir ypač: Шварцкопф 1970, 369–404.

51 Štai Mathesiuso citata, kuria Jonikas baigia samprotavimus apie lyčių gretybių (teiktinių, leistinių, bet niekaip nedraustinių) būtinumą: „Galima diskutuoti apie (kalbos kultūros) principus, bet negalime sudaryti kalbos kontrolės sistemos, kuri funkcionuotų taip griežtai ir nuosaikiai, kaip automatinis elektros išjungiklis“ (Jonikas 1937, 543).

52 Liebich 2005, 97.

53 Liebich 2005, 138.

Ką ir kalbėti apie normos šaltinį – vartoseną, kurios laisvumas sovietų visuomenėje buvo iš principo neįmanomas. Kaip dar stalininiais laikais vykusiai suformulavo Romanas Redlichas, „sovietinė kalba yra nelaisva – tai joje svarbiausia“⁵⁴.

Kaip ir kuo skiriasi laisvas ir sovietinis Prahos mokyklos tezių adaptavimas, galima vaizdžiai pailustruoti keliais lietuviškais pavyzdžiais. Vengdamas plėstis apsiribosiu bene svarbiausiuoju iš čekų iškeliamų kodifikacijos kriterijumi – tikslingumu. Minėtame programiniame pranešime Jonikas kalbėjo šitaip:

Svarbiausias bendrinės rašomosios kalbos normos kriterijas yra tikslas, kuriam ta kalba skiriama. Kalbinį reiškinį reikia vertinti pirmiausia iš derėjimo tam uždaviniui, kuriam jis skirtas. Jei tas kalbinis reiškinys savo uždavinį atliko (ir tai gerai atliko) – jis geras, neatliko – negeras⁵⁵.

Tokį situatyviai suprastą tikslingumą po 15 metų išėivijos *Aiduose* Leonardas Dambriūnas, kiek provokuodamas, pavertė instrumentu vartosenai iškelti prieš taisykles:

Tuo būdu bendrinės kalbos taisyklingumo kriterijo pagrindas yra bendrinės kalbos polinkiai, jos faktų vartojamumas. Tai yra ir paties kalbotyros mokslo prieita išvada: tai yra taisyklinga, kas yra vartojama (*Richtig ist, was ueblich ist*). [...] Užtat, kalbant aplamai, galima sakyti, kad visa, kas yra (t. y. kas yra plačiai vartojama), yra tikslinga. Ir dėl to pats vartojimas, kuris yra taisyklingumo pagrindas, yra bendriausias ir svarbiausias normos kriterijas⁵⁶.

Sovietų Lietuvos kalbininkai šį tikslingumo kriterijų irgi pripažino – jau vien todėl, kad jis iškeliamas ir tarybinėje kalbotyroje⁵⁷. Teoriškai brandžiausiame sovietinių laikų norminimo tekste „Bendrinės kalbos normos ir jų kodifikacija“ Aleksas Girdenis ir Pupkis tikslingumą (komunikacinį) gana griežtai paskelbė „ne tik svarbiausiu, bet ir vieninteliu realiu kalbos normų kodifikavimo principu“⁵⁸. Tai teorinė pozicija, bet praktikoje galėjo rasti visai kiti kodifikacijos principai⁵⁹. Kita vertus, tokią poziciją ėmusis tikslinti, gryninti (pagal sovietinį Prahos mokyklos principų adaptavimą), išaiškėjo, kad funkcinio tikslingumo principas turi numanyti kalbos reiškinio vertinimą ne situacijos, o visos bendrinės kalbos sistemos požiūriu⁶⁰. Kalbinę situaciją čia keičia kalbos sistema, o individualų kalbėtoją – visi bendrinės kalbos vartotojai: „Suprantama, [čia] turimas galvoje **viešasis** (visuomeninis) tikslingumas, nes kalboje įsigali ir turi teisę įsigalėti tik tai, kas tikslinga ir funkcionalu **visai kalbinei bendruomenei**, o ne vienam kitam jos nariui ar kuriai visuomenės

54 Редлих 1955, 102.

55 Jonikas 1937, 535.

56 Dambriūnas 1952, 152.

57 Pupkis 1980, 41.

58 Pirmoji publikacija: Girdenis, Pupkis 1970, 65–67, išplėtotą: Girdenis, Pupkis 1978, 53–66.

59 Liebich, 2005, 188. Išliaupsinės tikslingumo principą, kitame skyrelyje Pupkis rėžia:

„[I]r labiausiai paplitęs kalbos reiškinys bus laikomas kalbos klaida, kol jis nebus įteisintas kodifikacijos“ (Pupkis 1980, 54).

60 Pupkis remiasi Kirilu Gorbačevičiumi (Pupkis 1980, 51).

daliai“⁶¹. 3-iojo „Kalbos praktikos patarimų“ leidimo rankraštyje funkcinis tikslin-gumo kriterijus jau apibrėžiamas kaip „leidžiantis kodifikuoti tai, kas tikslinga, t. y. reikalinga, priimtina, tinkama, paranku, adekvatu, perspektyvu *visai visuomenei*“. O kas žino, kas reikalinga visuomenei? Teisingai – kalbininkas: „Visada būtina atsi-žvelgti į tikslą, kuriam pasiekti atliekamas kodifikacijos veiksmas“⁶².

4. VIETOJ IŠVADŲ. Tik pradėjus kalbos politikos sovietų Lietuvoje tyrimą, pigu būtų vaikyti išvadų ar apibendrinimų. Tačiau nekliudys viena kita, pasiskolinta ar sava, refleksija.

1. Kalbos sričiai vargiai tinka taikyti nacionalinės formos ir socialistinio turinio formulę: kiek galima matyti stebint įvairias kultūrinio ir mokslinio lietuvių kalbos vartojimo situacijas, kalba laipsniškai iš normalios (gyvos) į sovietinę (medinę) per-sitvarkė pati. Ne Glavlitas, KGB, LKP, o pirmiausia baimė, būtinybė ir noras prisitai-kyti (bei į viešumą leidžiamų tekstų redaktoriai) kūrė naujakalbę, kurios pavyzdys ir pasitelktas straipsnio epigrafe: plakatiškai redunduojantį prezentizmą („Šiandien jau niekas nebeabejoja“, „Dabar visi esame tos nuomonės“) lydi demonstraciškai aktyvistinis istorinis materializmas („tarybinei kalbotyrai būdingas aktyvus požiūris“, „Mūsų šalyje [...] įgyvendinamas [...] numatymas“, „visuomenė pajėgi aktyviai kištis į kalbų raidą“).

2. Komentuodamas pačią sovietinę (rusų kalbos) naujakalbę⁶³, Redlichas pabrėžia jos šabloniškumą, nykimą:

kalbos aktyviosios nelaisvės problema yra neužteršta jos švara, ne literatūrinės kalbos normų pažeidimai. Problema yra ta, kad gyvos, kartais būtiniausios sąvokos priear-ta keičiamos mirusiomis, sąlyginėmis, fikcinėmis. Kalba, iš kurios atimama laisvė, kuri tikslingai prievartaujama, ne tik praranda išraiškumą, bet ir netenka gyvybinių galių, žūva jos dvasia. Gyvą tiesą ir platybę keičia negyvas trafaretas, šablonas, štam-pas, „falšivkė“⁶⁴.

Kaip pastebi Redlichas, ši šablonizacija, priklausomai nuo kalbinės situacijos, stipriai veikė ir aukštos kalbos kultūros žmones (plg. epigrafą).

3. Sovietinio kalbos norminimo specialistas Werneris Lehfeldtas antrina:

Kaip reakcija į standartinės kalbos šablonizaciją klostėsi šnekamoji kalba, kurioje buvo kompensuojamas anosios stilistinis nelankstumas ir nepaslankumas⁶⁵.

Tegul ir dėl objektyvių priežasčių, ta kalba – kasdiene šnekamąja – kalbininkai beveik nesidomėjo. Normindami vis labiau tolo nuo vartosenos – tiek teorija, tiek praktika. Pasak Prano Kniūkštos, „[p]arodomosios ir realiosios kalbos atotrūkis ir dėl

61 Pupkis, Girdenis 1996, 1.

62 Pupkis 2005, 172.

63 Klasikinė George'o Orwello pasiūlyto kon-cepto interpretacija: Young 1991.

64 Редлих 1955, 117.

65 Lehfeldt 1991, 3.

to atsiradusi įtampa vis didėjo – norminės kalbos reikalavimai augo, o praktinė var-
tosena smuko⁶⁶.

4. Didžiąją dalį lietuvių kalbininkų pirmiausia rūpėjo apsaugoti lietuvių kalbą
nuo žūties. Tačiau tai, kas rūpi leidžiantis į lietuvių kalbos studijas, tapus mokslininku gali transformuotis: lietuvių kalba vis labiau rūpintasi kaip savaimine „ver-
tybe“, – panašiai kaip mokslininkas rūpinasi savo dispozicijoje esamu tyrimo objek-
tu. Prieškario ir laisvojo pasaulio lietuvių kalbininkai suvokė, kad kalba ir kalbėjimas
pirmiausia egzistuoja kaip savarankiška, iki galo nepažini ir nekontroliuojama ti-
krovė. Normos nusistovi kalboje arba kalbėjime, o kalbininkai jas fiksuoja, kodifi-
kuoja, vertina. Vėlyvojo sovietmečio lietuvių ir rusų kalbakultūrininkai jau yra (tar-
si automatiškai) išgyvenę lūžį: nėra normos be kodifikacijos, nėra kalbėjimo be
kalbos tik *kaip* socialinės arba formalios sistemos, kurią apibrėžia ir suvokia kalbos
mokslas. Tai pasaulėžiūrinė prielaida, kurią galima traktuoti ir kaip sovietinę, ir kaip
pozityvistinę.

5. Sovietų Lietuvos administracijai visais klausimais pirminis ir galutinis autori-
tetas (ir išorinis, ir vidinis) visu sovietmečiu buvo Maskva: kaip daroma ten, žiūrėjo,
turėjo kartoti, stengėsi mėgdžioti ir biurokratai, ir ideologai, ir mokslininkai. Kaip ir
kas buvo (daroma) su rusų kalba, taip ir tas turėjo būti ir su lietuvių – toks buvo
pamatinis partinis interesas. Reikia pripažinti, kad lietuvių kalbininkai, net ir įtraukti
į formalias kalbos reguliavimo institucijas, nelabai veržėsi priimti šį požiūrį, ne-
vengdavo ginti kalbos mokslo kompetencijos ribų, tegul ir nesileisdami į opoziciją
ideologijai. Tačiau, bent jau LKK, pirmiausia buvo dirbamas administracinis, o ne
mokslinis darbas; susidūrus moksliniams ir ideologiniams argumentams paprastai
nulemdavo pastarieji. Per paskutinius 15 sovietų valdžios Lietuvoje metų galima
matyti tendenciją, kad kalbos standartizavimo reikalai daugiausiai buvo keliami ir
sprendžiami planinio valstybinio ūkio, kolektyvistinės pasaulėžiūros ir biurokratinio
administravimo principais.

[Isivaizduota], jog „kalbos kultūros pakilimo“ sąlygomis sunormintai bendrinei kalbai
galima kelti naujus, didesnius reikalavimus. Be to, toks požiūris sutapo su bendrąja
bolševikmečio psichologija – būtinai viską reglamentuoti, viską prižiūrėti, smerkti
nukrypimus nuo oficialiosios tvarkos⁶⁷.

6. Ironiška, kad autonominę *politinę* galią VLKK pavidalu lietuvių kalbininkai
išsikovojo tik nepriklausomoje Lietuvoje, bet supratimą, kaip tą galią įgyvendinti ir
taikyti, atsinešė ir sovietų valdžios bei tvarkos. Kažkuria prasme, – sumažėjus, o
perestroikos įkarštyje ir nusilpus ideologinei (ar tiesiog administracinei) kalbininkų
atliekamo norminimo darbo globai, užsakymui, kontrolei, – komunistinės valdžios
turėtasis galios monopolis bemaž netyčiomis pasiliko kalbininkams, kurie, kitaip nei
sovietų Lietuvos administratoriai, turėjo ir aiškių interesų, ir pakankamai kompeten-

⁶⁶ Kniūkšta 2001, 127.

⁶⁷ Kniūkšta 2001, 127.

cijos tvirti būtent lietuvių kalbos politiką. Kol kas tai tik hipotezė, kuriai patvirtinti trūksta nuodugnaus Sąjūdžio epochos „valstybinės lietuvių kalbos“ viešojo diskurso ir naujosios kultūros politikos užuomazgų tyrimo (plg. 41 išn.). Gal ir nėra ko stebėtis, kad valstybinė lietuvių kalbos tvarkyba radosi dar politinės nelaisvės sąlygomis: pagaliau juk ir Nepriklausomybės atvedęs Sąjūdis gimė veikiau sovietinėje nei antisovietinėje aplinkoje. Tačiau tikrai nei atsitiktinumas, nei nereikšminga aplinkybė nėra tai, kad šis radimasis buvo suvoktas kaip natūralus procesas, o susikūrus bei įsitvirtinus Lietuvos valstybei politinį rūpestį lietuvių kalba patys besirūpinantieji kildina iš sovietinės epochos.

Mes puikiai žinome, kad esama sričių, kurios naujai radosi kartu su nepriklausoma Lietuvos valstybe, – pradedant užsienio politika, baigiant valstybės išorine apsauga. Žinome ir tai, kad daugelis viešojo gyvenimo sričių buvo paveldėtos iš sovietinių laikų, tad teko jas permąstyti, pertvarkyti, pažadinti transformacijas ar net deformacijas. Vienur tai įvyko sėkmingiau, kitur – nelabai. Tačiau *tokio* nesiryžimo permąstyti ar tiesiog apsisprendimo nepermąstyti, kaip yra nutikę lietuvių kalbos tvarkybos srityje, tikrai dar reikėtų paieškoti. Institucinis tęstinumas gal ir galėtų būti „įskaitytas“ kaip apsilaidymas ar nesupratimas (kaip nutiko su pernai 70-metį minėjusia, raudonarmiečių kultūrinių poreikiams tenkinti 1941 metais įkurta Nacionaline filharmonija), jei ne intelektualinis, dvasinis tęstinumas, kai lietuvių kalbos normavimo ir tvarkybos pamatai taip ir liko ant klampaus „kaip mes tada išsaugojome lietuvių kalbą“ grunto.

Ne Jonas Jablonskis ar prieškarinio Lietuvos kalbos gryninimo ir turtinimo patirtys, ne išėivių tautiškumo puoselėjimo kultūra, ne kalbos sistemos teorijos ar kokios sociolingvistika, o ši paprasta „kalbos gynimo“ nostalgija, sumišusi su anais laikais labiau iš išorės patirtu, dabar ir praktiškai perimtu administraciniu komandiniu mąstymu, grindžia tą instituciškai galiojančią miglotą sampratą (paprastų žmonių dažnai supaprastintai vadinamą „pupkizmu“), kad kalba rūpintis ir jos norm(atyv)inius klausimus tvarkyti turi valstybės įgalioti ir mokslo žiniomis ginkluoti specialistai – kalbininkai. Tarsi kokie šventosios lietuvių kalbos giraitės sodininkai-žyniai. Kol ši samprata nebus nuskaidrinta, o jos pagrindai – permąstyti, pelus atskiriant nuo grūdų, valstybinė lietuvių kalbos politika ir visi nauji įstatymai, institucijų sistema ir kontrolės mechanizmai liks veikiau nerimą keliančiu baubu, nelauktina ir neteiktina *svetimybe*, o ne pageidautina norma.

Archyviniai šaltiniai:

Aukštesniųjų institucijų įsakymai ir nutarimai dėl LKI veiklos, 1944–1956; LCVA: f. R-1012 1 – 1.

LKK posėdžių protokolai, 1961–1970; LCVA: f. R-1034 5 – 1.

LKK posėdžių protokolai, 1978; LCVA: f. R-1034 5 – 8.

LKK veiklos dokumentai, 1984–1985; LCVA: f. R-1034 5 – 13.

LKLI Dabartinės lietuvių kalbos ir žodynų sektoriaus veiklos dokumentai, 1961–1962; LCVA: f. R-1012 1 – 157.

LKLI ppo veiklos dokumentai, 1958; LYA: f. 13023 2 – 2.

LKLI ppo veiklos dokumentai, 1959; LYA: f. 13023 2 – 3.

LKLI ppo veiklos dokumentai, 1962; LYA: f. 13023 2 – 6.

LKP(b) VI suvažiavimo medžiaga, 1949 m. vasaris; LYA: f. 1771 51 – 214.

LSSR Liaudies komisarų tarybos nutarimai, 1944; LCVA: f. R-754 4 – 3.

LSSR MA Visuomeninių mokslų skyriaus atlikto LKI veiklos patikrinimo medžiaga, [1949–1950]; LCVA: f. R-1001 4 – 26.

LSSR MT nutarimų medžiaga, 1971; LCVA: f. R-754 2 – 3722.

LSSR MT posėdžių stenogramos, 1962; LCVA: f. R-754 4 – 5929.

Mažosios lietuviškosios tarybinės enciklopedijos redakcijos dokumentai; LCVA: f. R-593 8; rankraščių bylos.

Vyriausiosios enciklopedijų redakcijos posėdžių protokolai, 1972; LCVA: f. R-593 1 – 8.

Vyriausiosios enciklopedijų redakcijos posėdžių protokolai, 1973; LCVA: f. R-593 1 – 14.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra:

AMBRAZAS, VYTAUTAS, 2008: *Svetimų tikrinių vardų rašymas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

„Apie kalbos raidą ir jos vaizdinius: *audiatur et altera pars*“ (pokalbyje dalyvavo: Alfredas Bumblauskas, Marius Ivaškevičius, Nerija Putinaitė, Algis Ramanauskas, Nerijus Šepetys, Loreta Vaicekauskienė), *Naujasis Židinys-Aidai* 1, 2011, 10–22.

„Apie mus. Istorija“, *Vlkk: Valstybinė lietuvių kalbos komisija* (<http://www.vlkk.lt/lit/apie/vlkk-istorija.html>; žiūrėta 2012-06-10).

„Bendrinės kalbos normalizacijos kriterijai“, *GK*¹ 9, 1938, 143–144.

DAMBRIŪNAS, LEONARDAS, 1952: „Kalbos mokslas ir mūsų bendrinė kalba“, *Aidai* 4, 145–152.

„Gerbkime lietuvių kalbą“, *Slaptai. Visuomenės aktualijų portalas*, 2012 (<http://slaptai.lt/gerbk-lietuviu-kalba.html>); žiūrėta 2012-06-16).

GIRDENIS, ALEKSAS; ALDONAS PUPKIS, 1970: „Bendrinės kalbos normos ir jų kodifikacija“, *Kultūros barai* 1, 75–77.

GIRDENIS, ALEKSAS; ALDONAS PUPKIS, 1978: „Bendrinės kalbos norminimo ir kodifikavimo principai“, *Baltų kalbos ir jų tyrinėjimo metodai*, sudarė Bronė Balčienė, redagavo Aldonas Pupkis, Vilnius: LTSR Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos Leidybinė redakcinė taryba, 53–66.

GIRDENIS, ALEKSAS; ALDONAS PUPKIS, 1996: „Kalbos norminimo principai“, *GK*³ 8, 1–5.

GIRNIUS, KĘSTUTIS, 2011: *Tauta, išbandymai, dorovė: Tarp komunizmo ir demokratijos*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai.

„Ištrauka iš LKP(b) CK Pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimo LKP(b) VI suvažiavime apie komunistinės ideologijos diegimą. Vilnius 1949 m. vasario 15 d.“, *Lietuvos kultūra*

- sovietinės ideologijos nelaisvėje. 1940–1990. Dokumentų rinkinys*, sudarė Juozapas Romualdas Bagušauskas, Arūnas Streikus, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, 108–118.
- YOUNG, JOHN W., 1991: *Totalitarian Language. Orwell's Newspeak and Its Nazi and Communist Antecedents*, Charlottesville: University Press of Virginia.
- JACKEVIČIUS, MINDAUGAS, 2012-06-16: „Naujoji Kalbos komisijos pirmininkė į kalbos politiką ir norminimą žiūri konservatyviai“, *Delfi naujienos* (<http://m.delfi.lt/naujienos/article.php?id=58936493>; žiūrėta 2012-06-17).
- JONIKAS, PETRAS, 1937: „Mūsų bendrinės rašomosios kalbos kultūros problema“, *Židinys* 12, 529–544.
- KNIŪKŠTA, P[ANAS], 1980: „Dėsnigumai, taisyklės ir paskiri kalbos faktai“, *Kalbos kultūra* 38, 23–37.
- KNIŪKŠTA, P[ANAS], 1989: „Ką nuveikė Lietuvių kalbos komisija“, *Kalbos kultūra* 56, 7–16.
- KNIŪKŠTA, PRANAS, 1993: „Kalbos komisija tampa valstybine“, *Kalbos kultūra* 64, 6–12.
- KNIŪKŠTA, PRANAS, 2001: *Kalbos vartoseną ir tvarkybą*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- KNIŪKŠTA, PRANAS, 2002: „Kalbos politika, teorija ir praktika ‘Kalbos kultūroje’“, *Kalbos kultūra* 75, 9–30.
- KNIŪKŠTA, PRANAS, 2011: „Kalbos kultūros principai ir ideologija“, *Kalbos kultūra* 84, 17–24.
- LABUTIS, VITAS, 2011: „Kalbos kultūros šaknys ir kylantys modernizacijos vėjai“, *Kalbos kultūra* 84, 9–16.
- LABUTIS, VITAS, 2011-08-19: „Modernieji intelektualai atsuka nugarą lietuvių kalbai ir tyčiojasi iš kalbininkų“, *Lietuvos aidas*.
- LEHFELDT, WERNER, 1991: „Zum Stand der Erforschung der nichtstandardsprachlichen Existenzformen des Russischen“, *Die Welt der Slaven* 36, 2–9.
- LIEBICH, OLGA, 2005: *Zur Entwicklung der Auffassung von der Sprachnorm und der Kodifizierung in der sowjetischen und russischen Sprachwissenschaft* (Disertationsarbeit), Göttingen.
- „Lietuvių bendrinės kalbos tvarkybos principai, kodifikacijos kriterijai ir jų taikymas (Patvirtinta Valstybinės lietuvių kalbos komisijos)“, *GK³* 4, 1997, 1–3.
- Lietuvių kalbos ir kultūros klausimai J. V. Stalino veikalų kalbos mokslo klausimais šviesoje*, vyriausias redaktorius J[uozas] Žiugžda, redkolegijos nariai: J[uozas] Matulis, K[azys] Bieliukas, Vl[adas] Lašas, Dz[idas] Budrys, I[rmija] Zaksas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1953.
- Lietuvos Respublikos valstybinės kalbos įstatymo pakeitimo įstatymo projektas* (nauja redakcija), Nr. XP-1320(3), *Lietuvos Respublikos Seimas* (http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=402981&p_query=&p_tr2=2; žiūrėta 2012-06-17).
- Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje. 1940–1990. Dokumentų rinkinys*, sudarė Juozapas Romualdas Bagušauskas, Arūnas Streikus, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.

- MARKSAS, K[ARLAS]; F[RYDRICHAS] ENGELSAS, 1974: *Vokiečių ideologija*, iš vokiečių kalbos vertė A. Kanapeckas, Vilnius: Mintis.
- OSTRAUSKAS, KOSTAS, 1954: „Sovietų 1950 metų kalbos mokslo perversmas ir jo pasėkos“, *Aidai* 2, 60–68.
- PALIONIS, J[ONAS], 1961: „Apie literatūrinės kalbos norminimo pagrindus bei kriterijus“, *Dabartinė lietuvių kalba*, redakcinė kolegija: J[onas] Kazlauskas, A[delė] Laigonaitė, V[incas] Urbutis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 5–22.
- PUPKIS, A[LDONAS], 1980: *Kalbos kultūros pagrindai*, Vilnius: Mokslas.
- PUPKIS, ALDONAS, 2005: *Kalbos kultūros studijos*, Vilnius: Gimtasis žodis.
- PUZINAVIČIUS, BRONIUS, 2001: *Sovietinis okupacinis režimas Lietuvoje 1953–1965 metais*, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija.
- SKARDŽIUS, PRANAS, 1958: „Tarybinė kalbotyra Lietuvoje“, *Aidai* 10, 444–451.
- SKARDŽIUS, PR[ANAS], 1962: „Kalbotyrinis darbas Lietuvoje“, *Aidai* 3, 111–116; 4, 156–162.
- SKARDŽIUS, PRANAS, 1971: *Ankstyesnė ir dabartinė lietuvių bendrinės kalbos vartoseną*, Čikaga: Pedagoginis lituanistikos institutas.
- ŠEPETYS, NERIJUS, 2012: „Kaip komunistams (ne)pasisekė sumažinti Kalėdų“, *Naujasis Židinys–Aidai* 12, 529–236.
- URBUTIS, VINCAS, 2007: *Lietuvių kalbos išdavystė*, Vilnius: Margi raštai.
- VAISETA, TOMAS, 2011-01-26: „Kalbininkė L. Vaicekauskienė: ‘Mes manipuluojame visuomene, kai nuolat kalbame apie grėsmes lietuvių kalbai’“, *Lietuvos rytas*.
- VLADARSKIENĖ, RASUOLĖ, 2008: „Tradicija ir naujovės *Kalbos kultūroje*“, *Kalbos kultūra* 81, 9–19.
- ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1994: *Lietuvių kalbos istorija 6. Lietuvių kalba naujaisiais laikais*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- РЕДЛИХ, РОМАН, 1955: *Сталинищина как духовный феномен*, Frankfurt am Main: Posev.
- ШВАРЦКОПФ, Б[ОРИС], 1970: «Очерк развития теоретических взглядов на норму в советском языкознании», *Актуальные проблемы культуры речи*, под ред. В. Г. Костомарова и Л. И. Скворцова, Москва: Наука, 369–404.

Nerijus Šepetys

LANGUAGE STANDARDIZATION IN SOVIET LITHUANIA:
INSTITUTIONS, IDEOLOGY, SCIENCE

Summary

Lithuania has already been an independent state for twenty-two years. Full-scale regulation of the “correctness” of the national language, however, still thrives here. The origins of such a situation may lie in Soviet language policy.

The article presents primary results of archival research. Even though it is officially acclaimed that active standardization of Lithuanian in Soviet era *was* a secret struggle against

Russification for the survival, certain facts can attest this was, at least initially, a product of the planned command economy, initiated or inspired by Moscow. This can be confirmed by the resolutions and work of the State Language Commission, which gradually was gaining power and control.

Unlike in pre-war Lithuania and the West European countries, where language norms are most often conceived as a product of usage, Soviet standardization of Lithuanian gave preference to systematicity of language dominated by scholars. The lingering contemporary approach of the need to centrally control all issues of standardization is an obvious and painful consequence of the Soviet ideology.

NERIJUS ŠEPETYS

Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 7

LT-01513 Vilnius, Lietuva

el. p.: nerijus.sepetys@if.vu.lt

Gauta 2012 m. birželio 18 d.